Indian Streams Research Journal
ISSN 2230-7850

Impact Factor : 3.1560(UIF)
Volume - 5 | Issue - 7 | Aug – 2015

जुन्नर येथील मानमोडी गटातील अंबा-अंबिका गटातील लेणी क्र. २६ या चैत्यगृहातील वृक्ष लागवडीसंबंधी माहिती देणारे शिलालेख.

सुनिल मधुकर पिसे

Ph.D., संशोधक, प्रा.भा.इ.सं. आणि पुरातत्व शास्त्र, सामाजिक शास्त्रे संकुल, सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.

स्थान:

सह्याद्री पर्वत हा महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक भुगोलाचा मानदंड आहे. महाराष्ट्रातील बहुतेक नद्या सह्याद्री पर्वतातूनच उगम पावलेल्या असून या नद्यांच्या काठीच येथील संस्कृती उगम पावली व तिचा विकास झाला. जुन्नर हे १९° १०' उत्तर अक्षांश आणि ७३° ५३' पूर्व रेखांशावर वसलेले आहे (देबला मित्रा : १९७१:१५६-५७). जुन्नर हे पुण्यापासून वायव्य दिशेस ९० किमी अंतरावर वसलेले आहे. जुन्नर शहराच्या दक्षिणेस मानमोडी डोंगर, पश्चिमेस शिवनेरी किल्ला तर वायव्येस गणेश लेणी/लेण्याद्री डोंगर या डोंगर रांगा आहेत. या डोंगर रांगांनी जुन्नर वेढलेले आहे.कुकडी, मीना व पुष्पवती या नद्यांमुळे जुन्नरचा परिसर समृध्द बनलेला आहे. कुकडी नदी शिरुर जवळ घोडनदीस मिळते तर मीना नदी ढाक या गावाजवळ उगम पावते व पारगाव या ठिकाणी घोडनदीस मिळते.

जुन्नर शहराच्या दक्षिणेस मानमोडी डोंगर आहे. या मानमोडी गटातील लेणी क्र.२६ येथे असणा-या एका शिलालेखात या टेकडीचा उल्लेख मानमुकड असा आलेला आहे. या मानमोडी गटातील लेणी ३ उपगटात विभागलेल्या असून जुन्नर शहराच्या दक्षिण-पश्चिमेस आहेत. हे तीन गट खालीलप्रमाणे होय.

१) भीमाशंकर
२) अंबा-अंबिका
३) भुतलिंग

भीमाशंकर लेणी गटापासून ५०० मीटर अंतरावर उत्तर-पश्चिमेस अंबिका लेणी गटातील लेणी खोदलेल्या आहेत. या गटातील लेणी पूर्व आग्नेयाभिमुख आहेत. या गटातील लेणी क्र. २६ या चैत्यगृहातील असणा-या शिलालेखापैकी दोन महत्वपूर्ण व वैशिष्टयपूर्ण शिलालेखांचा आढावा घेण्यात येणार आहे.

लेणी क्र. २६ (चैत्यगृह)

लेणी क्र. २६ ही लेणी एक अपूर्ण खोदलेले चैत्यगृह आहे. या चैत्यगृहाची रचना स्तंभयुक्त व्हरांडा, चापाकृती मंडप, मंडपाच्या पाठीमागील अर्धवर्तुळाकृती भागात स्तूप अशी आहे. या

चैत्यगृहाचे खोदकाम अर्धवट राहण्याचे मुख्य कारण म्हणजे खडकामध्ये असणारा दोष व त्यातून पाणी झिरपणे हे असावे.

व्हरांडा :-

या चैत्यगृहाच्यासमोर असणारा व्हरांडा ६ मी लांब X २.७ मी रुंद X ७.६ मी उंच आहे. (नागराजू एस. : १९८१; १४७). व्हरांडयाच्या समोरील बाजूस दोन पूर्ण व दोन अर्ध स्तंभ खोदलेले आहेत. व्हरांडा व मुख्य मंडप यांना एका जाड भिंतीने वेगळे केलेले आहे असे दिसते. या भिंतीतच मुख्य मंडपात प्रवेश करण्यासाठी ३ मी उंच X ६० सेमी रुंद आयताकृती प्रवेशद्वार खोदलेले आहे.

व्हरांडयासमोरील स्तंभ:-

व्हरांडयांच्या समोरील बाजूस दोन पूर्ण व दोन अर्धस्तंभ यांची योजना केलेली आहे. या स्तंभाची रचना चकत्यांचा पिरॅमिड आकाराचा तळखडा त्यावर पूर्ण घट, मधला अष्टकोनी भाग, त्यावर उलटे पूर्ण घट, त्यावर उलटे पिरॅमिड आकाराचे स्तंभशिर्ष अशा प्रकारची आहे.

चैत्यगवाक्ष:-

चैत्यगृहाच्या प्रवेशद्वाराच्या वरच्या बाजूस ४.५ मी उंच x ४.५ मी रुंद x ६० सेमी खोल भाग खोदून यात चैत्यगवाक्ष खोदलेले आहे. या चैत्यगवाक्षाच्या आतील बाजूस घोडयाच्या नालेच्या आकाराची एक खिडकी खोदलेली दिसते. या खिडकीच्या दोन्ही बाजूस एक-एक द्वारशाखा खोदलेली असून त्या वरच्या बाजूने थोडयाशा आतल्या बाजूस झुकलेल्या दिसतात.

मुख्य मंडप :

हा एक अर्धवट खोदलेला मंडप आहे.चैत्यगृहाचा हा मंडप ११.५५ मी लांब x ४.८७ मी रुंद x ६.७ मी उंच आहे (नागराज् एस.: १९८१ ; १४७). या मंडपामध्ये स्तंभ खोदलेले नाहीत. परंतु स्तंभ खोदण्याचा प्रयत्न केलेला होता हे दिसून येते.

स्तूप :

हा अर्धवट खोदलेला स्तूप आहे. मंडपाच्या पाठीमागील बाजूस स्तूप खोदण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. एक चौकोनी शिलाखंड वेगळा करुन हा स्तूप खोदण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

छत :

या चैत्यगृहाचे छत गजपृष्ठाकृती आहे. परंतु हे छत व्यवस्थितरित्या खोदलेले दिसत नाही.

या चैत्यगृहाच्या चैत्यगवाक्षाच्या डाव्या बाजूस दोन वैशिष्ट्यपूर्ण शिलालेख खोदलेले आहेत ते खालीलप्रमा :

शिलाले□ा :

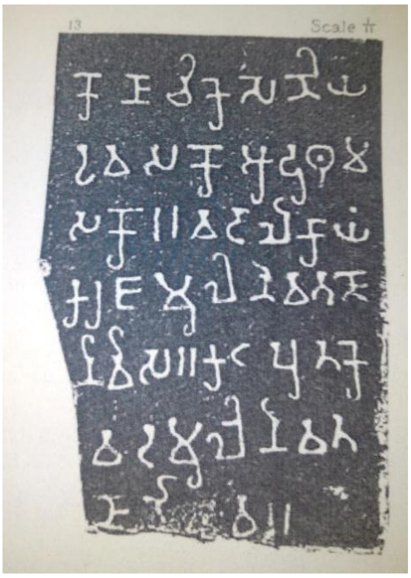

□ोणाचिकसेणिय
उवसको आडुथूम
सको ।। वडालिकाय
करजमुलनिवतणा
नि विस।। कटपुतके
वडमुले निवत
णानि (न) व [बर्जेस व इंद्रजी : १८८१;४५].

प्राप्तीस्थळ :लेणी क्र. २६ च्या चैत्यगृहातील चैत्यगवाक्षाच्या डाव्या बाजूस खोदलेला आहे.
भाषा व लिपी : प्राकृत, ब्राह्मी
राजवंश व राजा : उल्लेख नाही
सारांश : कोणाचिक श्रेणीत उपासक आडुथूम शक याने वडालिका गावात करंज वृक्षासाठी २० निवर्तने व कटपुतक गावात वटवृक्षासाठी नऊ निवर्तने जमिन दिली.
व्यक्तिनामे : आडुथूम - शक उपासक
□ाम-नामे -

१. वडालि□ा - जुन्नर पासून उत्तरेस ६ मैलांवरील वराड असावे;
२. □टपुतक - जुन्नरच्या नैऋत्येस ५ मैलांवर असलेले कतुर असावे [देव.शां.भा.: १९८४;१७२].

दुसरा शिलालेख खालीलप्रमाणे :-

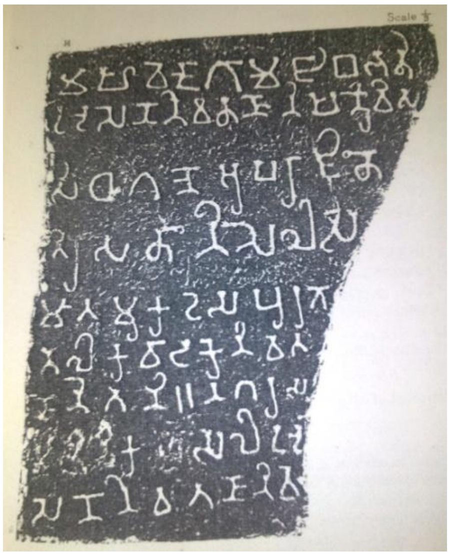

महावेजे गामे जाबभति
उदेसेण निवतणानि षणुविस
सिधगणे अपराजिते
[नि] असतानि सेलस
मानमुकडस पुरतो
तलकवाडके निवत
णानि तिनि।। नगरस
...... क ... सेलउदे
सैण निवतणानि बे [बर्जेस व इंद्रजी : १८८१ ; ४६]

प्राप्तीस्थळ : लेणी क्र. २६ च्या चैत्यगृहातील चैत्यगवाक्षाच्या डाव्या बाजूस खोदलेला आहे.
भाषा व लिपी : प्राकृत, ब्राह्मी
राजवंश व राजा : उल्लेख नाही
वर्ष व तिथी : अंदाजे इ.स.पूर्व १५० ते इ.स. १५०-२००.
सारांश : महावेज गावातील २६ निवर्तने शेत जंबू वृक्षाची लागवड करण्यासाठी मानकुकड टेकडीजवळ दुसरे एक शेत ताडवृक्ष लावण्यासाठी, तसेच गावाच्या सीमेच्या आतील तिसरे एक शेत शाल वृक्षांच्या लागवडीसाठी अपराजित संघाच्या सिध्दगणांच्या स्वाधीन केले.
ग्राम-नामे : महावेज, ओळख पटत नाही. (देव. शां.भा.: १९८४;१६८).

निष्कर्ष :

वरील दोन्ही शिलालेखांमध्ये जुन्नरच्या आसपासच्या गावात करंज, वट/वड, जंबू, ताड व शाल या वृक्षाच्या लागवडीसाठी जमिनी दान दिलेल्या आहेत. या वृक्षाचा उपयोग औषधांसाठी, किंवा येथे राहत असलेल्या भिक्षुंचे अन्न शिजविण्यासाठी केला जात असावा. तसेच हे लोक वृक्ष लागवड करुन त्याचा वापर करीत असत. यावरुन या काळातील लोकांना वृक्ष संवर्धनाचे महत्व अवगत असावे असे वाटते. पर्यावरणाचे महत्वही या काळातील लोकांना असावे असे वाटते.

संदर्भ :

१. स्वःसर्वे
२. Debala Mitra - Buddhist Monuments, १९७१.
३. Jas Burgess / Indraji - Inscriptions from the cave temples of western India with Descriptive, Notes & C. १८८१.
४. Nagarju S. - Buddhist Architecture of Western India, १९८१.
५. देव शां.भा - महाराष्ट्र व गोवे शिलालेख ताम्रपटांची वर्णनात्मक संदर्भसूची १९८४.

सुनिल मधुकर पिसे
Ph.D., संशोधक, प्रा.भा.इ.सं. आणि पुरातत्व शास्त्र, सामाजिक शास्त्रे संकुल, सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर.